

Безусько Т. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ОВРУЦЬКОМУ КРЯЖІ (за палінологічними даними)

У статті наводяться перші для Овруцького кряжу палінологічні характеристики зразків з культурних шарів середньовічного поселення Городець (Овруцький р-н, Житомирська обл.). На їх основі проведено попередню реконструкцію картини рослинного покриву на поселенні та на прилеглих до нього територіях. За палінологічними матеріалами визначено ступінь та характер впливу на природну рослинність антропогенного фактора (друга половина XIII — початок XIV ст. н. е.).

Актуальність проведення комплексних археолого-палінологічних досліджень на території Овруцького кряжу зумовлена своєрідністю та унікальністю його природних умов (складна геологічна будова; різноманітність ландшафтів; надзвичайна виразність орографії; багатство флори та рослинності; наявність у складі рослинного покриву різновікових реліктових видів; різноманітність цінних історико-археологічних пам'яток та ін.). За даними, які наводить Г. К. Смик, флора регіону нараховує 1180 видів судинних рослин і на кількісному рівні наближається до дикорослої флори (1184 види), яка в цілому репрезентує Житомирське Полісся [16]. Надзвичайно важливо зазначити, що флора Овруцького кряжу має чіткі реліктові риси досить складного характеру. Так, до її складу входять як теплолюбні реліктові види (*Hedera helix* L., *Rhododendron luteum* Sweet., *Quercus petraea* (Mattuschka) Liebl. та ін.) [1, 4, 6; 13–15; 20], так і бореальні та арктобореальні релікти (*Listera cordata* (L.) R. Br., *Carex pausiflora* Lightf., *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schank et Mart., *Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt та ін.) [1]. Особлива перспективність археолого-палінологічних досліджень на Овруцькому кряжі полягає в тому, що їхні результати є складовою частиною комплексного обґрунтування необхідності створення в регіоні заповідних територій, що є цінними в історико-археологічних та природно-ландшафтних аспектах [19]. Важливо зауважити також, що розбудова екомережі України передбачає оптимізацію її природно-заповідного фонду. Так, за останніми даними планується створення в Житомирській області природного заповідника "Словечанський кряж" [11]. Таким

чином, палінологічні дані, які є основними для реконструкції етапів розвитку рослинності регіону, її змін у просторі та часі під дією природних та антропогенних факторів, є надзвичайно важливими при обґрунтуванні необхідності створення заповідника "Словечанський кряж" — скарбниці унікальних ботанічних об'єктів.

Під час археологічних розкопок на середньовічних поселеннях Овруцького кряжу в 1996–1997 роках кандидатом історичних наук А. П. Томашевським було відібрано зразки для палінологічних досліджень. Загальновідомо, що результати спорово-пилкового вивчення відкладів культурних шарів археологічних пам'яток створюють надійну основу для визначення ступеня і характеру впливу на довколишнє середовище антропогенного фактора та одночасно дозволяють проводити й деталізувати реконструкції палео-екологічних умов у минулому [5, 7, 18]. Матеріал наших спорово-пилкових досліджень представлено двома зразками з культурних шарів середньовічного поселення Городець (Овруцький р-н Житомирської обл.). Перший зразок (№ 8а) було відібрано з культурного шару в урочищі Городище (зачистка 1996 р.), другий зразок (№ 8б) — з культурного шару в урочищі Городки II (шурф, 1997 р.). За археологічними даними А. П. Томашевського вік цих культурних шарів з давньоруського поселення Городець датується другою половиною XIII — початком XIV ст. н. е. За часів давньоруської держави X—XIII ст. н. е. на території Овруцького кряжу існувало окреме удільне князівство (волость) із центром у місті Вручій (сучасний Овруч). Це князівство відігравало виключно важливу роль в економічному житті Русі та суміжних держав

переважно завдяки видобуванню пірофіліту (шиферу).

Зразки для спорово-пилкових досліджень оброблялись за методикою В. П. Гричука [12] із застосуванням важкої кадмієвої рідини з питомою вагою 2,0, 2,1 та 2,2. Вміст пилку та спор у складі спорово-пилкового спектра (СПС), який характеризує зразок № 8а, був набагато меншим, ніж у СПС зразка № 86 (відповідно 147 та 2531 мікрофосилія). Слід зауважити, що аналіз кожного зразка припинявся з того моменту, коли вже не траплялися для визначення пилок та спори нових таксонів.

Отримані дані свідчать, що у складі СПС з відкладів культурного шару в урочищі Городище (зразок № 8а) переважає пилок трав'янистих рослин (72,1 %). У складі пилку трав домінує пилок представників *Chenopodiaceae* (15%) з помітною участю *Ariaceae* (10,2 %) та *Typha* sp. (9,5 %). У формуванні СПС бере також участь пилок *Brassicaceae* (8,2 %), дикоростучих (2,7 %) та хлібних злаків (6,8%), *Artemisia* sp. (6,1 %), *Asteraceae* (4,8 %), *Polygonaceae* (2,0 %), *Lamiaceae* (1,4%). Поодинокі трапляються пилкові зерна *Superaceae*, *Rosaceae*, *Ryolaceae* та *Caerophyllaceae*. Сума пилку деревних та чагарникових порід складає 27,9 % по відношенню до пилку трав'янистих рослин. У складі пилку деревних порід переважає пилок *Pinus sylvestris* (8,2 %) з участю *Betula pendula* та *Betula pubescens* — 7,5 %, *Quercus* sp. (4,1 %), *Alnus incana* та *Alnus glutinosa* — 2,7 %, *Picea* sp. (2,0 %), *Ericaceae* (1,4 %). Ідентифіковано також поодинокі пилкові зерна *Carpinus betulus*, *Fraxinus* sp. та *Ulmus* sp. Сума спор вищих спорових рослин (*Bryales*, *Lycopodium clavatum*, *Sphagnum* sp.) складає 2,6 % по відношенню до загальної суми пилку. Серед спор домінують представники порядку *Bryales*. Встановлено, що список палінофлори, яку репрезентує цей СПС, нараховує 30 таксонів різних рангів (1 порядок, 12 родин, 9 родів та 8 видів). Можна дійти висновку, що в палінологічній характеристиці зафіксовано значний вплив антропогенного фактора на природну рослинність, який знайшов своє відображення на рівні типу СПС.

У складі СПС з відкладів культурного шару в урочищі Городки II (зразок № 86) переважає пилок деревних та чагарникових порід (86,5 %). Високий вміст пилку в СПС та високий ступінь його збереженості забезпечили можливість визначень пилкових зерен до родового та видового рівнів. Пилок деревних порід представлений в основному *Pinus sylvestris* (61,6%) з участю пилку *Quercus* sp. (в тому числі *Quercus robur* та *Quercus petraea*) — 15,1 %. Слід зазначити, що у складі СПС ідентифіковано залишки пиляків

Quercus petraea (по 6 та 8 пилкових зерен). Загальна сума пилку широколистяних порід (*Quercus robur*, *Quercus petraea*, *Acer* sp., *Acer platanoides*, *Carpinus betulus*, *Tilia cordata*, *Ulmus* sp.) складає 18 %. Вміст пилку *Betula* sp. (в тому числі *Betula pendula* та *Betula pubescens*) складає 2,3 %, *Alnus* sp. (в тому числі *Alnus incana* та *Alnus glutinosa*) — 1,3 %, *Salix* sp. — 0,4 %, *Picea* sp. — 0,2%. Небагато визначено пилку *Juglans regia* та представників родини *Malaceae*. У складі пилку чагарникових порід ідентифіковано пилок *Corylus avellana* (0,8 %), *Rhamnus* sp. (0,5 %), *Ericaceae* (в тому числі *Calluna vulgaris* та *Rhododendron luteum*) — 0,5 %, *Euonymus* sp. (0,2 %) та *Sambucus* sp. (0,1 %). Сума пилку трав складає 13,5 %. У складі пилку трав переважає пилок представників різнотрав'я (6,3 %) з участю *Chenopodiaceae* (2,8%), *Asteraceae* (1,5%), *Superaceae* (1,1 %), *Poaceae* (0,9 %), *Artemisia* sp. (0,8 %), водних рослин (0,1 %). Серед пилку представників родини *Poaceae* ідентифіковано пилкові зерна групи *Cerealia* (хлібні злаки). Встановлено, що у складі СПС помітною була роль представників бур'янової флори (*Atriplex tatarica*, *Chenopodium album*, *Chenopodium botrys*, *Chenopodium polyspermum*, *Cichorium intybus*, *Agrostemma gittago*, *Convolvulus arvensis*, *Chelidonium majus*, *Polygonum aviculare*, *Polygonum convolvulus* та ін.). Сума спор вищих спорових рослин складає 11,5 % по відношенню до загальної суми пилку. Ідентифіковано спори представників *Sphagnales* (*Sphagnum* sp.) — 4,6 %, *Polypodiales* (*Pteridium aquilinum*, *Polypodium vulgare*, *Dryopteris filix-mas*, *Athyrium filix-femina*) — 2,8 %, *Bryales* — 1,5 %, *Lycopodiales* (*Lycopodium annotinum*, *Lycopodium clavatum*, *Lycopodiella inundata*, *Huperzia selago*) — 1,3 %, *Hepaticae* — 1,1 %, *Equisetales* — 0,1 % та *Ophioglossales* (*Botrychium lunaria*) — 0,1 %. Встановлено, що список палінофлори, яку репрезентує СПС з відкладів культурного шару в урочищі Городки II, нараховує 101 таксон (2 порядки, 34 родини, 22 роди та 42 види). Ми проаналізували також кількісні співвідношення участі пилку деревних порід та трав'янистих рослин у складі досліджених СПС. Для порівняння були також залучені палінологічні характеристики поверхневих проб ґрунтів, відібраних на Житомирському Поліссі [2], а також палінологічні характеристики верхніх горизонтів торфу боліт Словечанське та Горіле [9]. Як показано на графіку, вплив антропогенного фактора знаходить своє відображення на рівні формування кількісних співвідношень основних узагальнених компонентів СПС (пилки деревних порід і трав'янистих рослин). Таким чином, в отриманих нами палінологічних характеристиках є інформація як про антропо-

генний вплив на рослинний покрив, так і про склад природної рослинності, яка оточувала поселення Городець у другій половині XIII та на початку XIV ст. н. е. Поблизу поселення в той час були поширені широколистяні ліси (дубові та дубово-грабові). Основними лісоутворюючими породами були дуб звичайний, дуб скельний, граб звичайний. Траплялись також ділянки хвойних, хвойно-широколистяних та широколистяно-хвойних лісів (соснових, дубово-соснових, сосново-дубових). У формуванні лісових ценозів брали участь береза, липа, в'яз, клен, ясен та ін. До складу чагарникового ярусу входили ліщина звичайна, бруслина, жостір, рододендрон жовтий та ін. Важливо зауважити, що район наших досліджень знаходиться в межах центру формування поліського ареалу рододендрона жовтого [3,8]. Палінологічні матеріали вказують на можливість поширення поблизу поселення ділянок дубово-соснових лісів рододендрових (урочище Городки II). На зволжених місцях, по берегах річок, боліт росли верба та вільха. Можна зробити висновок, що палінологічні характеристики відображають поширення досить багатой та цінної в господарському відношенні природної флори Овруцького кряжа. За даними Г. К. Смика [16] вже давно введено в культуру рододендрон жовтий, півники сибірські, первоцвіт весняний, наперстянку великоцвіту, рутвицю орликолистку. Цікавою є його думка про перспективність введення в культуру таких декоративних представників дикорослої флори Овруцького кряжа, як тирлич голубий, гвоздики пишні, верніка колосиста, жовтозілля Якова, кадило сарматське та ін. [16]. Аналіз трав'янистої складової палінологічних характеристик, прове-

дений на видовому та родовому рівнях, свідчить, що вплив антропогенного фактора відображає пилок культурних та бур'янових рослин. Можна висновувати, що серед цінних деревних порід, які культивували мешканці поселення Городець в кінці XIII та на початку XIV століття був горіх грецький. За палінологічними даними, серед рослин, які вони збирали в довколишніх поселеннях, можна назвати ліщину звичайну, бузину чорну, яблуню лісову, грушу звичайну. Цілком імовірно, що вони використовували і такі цінні лікарські рослини, як м'ята, валеріана, материнка, кропива, чистотіл, подорожник, мати-й-мачуха, пилок яких ідентифіковано у складі СПС з культурного шару в урочищі Городки II. На наявність поблизу поселення посівів зернових культур вказують знахідки пилок зерен групи хлібних злаків (*Cerealia*) та сеgetальних бур'янів (*Agrostemma gittago*, *Convolvulus arvensis*, *Polygonum convolvulus* та ін.). Рудеральні угруповання формували *Chenopodium album*, *Chenopodium botrys*, *Urtica* sp., *Chelidonium majus*, *Polygonum aviculare* та ін.).

Спорово-пилкові характеристики дають також цінну інформацію про склад вищих спорових рослин (15 таксонів різного рангу). Встановлено, що з видів, занесених до Червоної книги України [21], у складі СПС з відкладів культурного шару урочища Городки II ідентифіковано спори плавуна колючого, лікоподієли заплавної, баранця звичайного, гронянки півмісяцевої. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що ці, нині зникаючі під антропогенним пресом види, в XIII та на початку XIV століття були поширеними на території Овруцького кряжа.

1. Андриченко Т. Л., Попович С. Ю., Прядко Е. И. Находки на Словечанско-Овручской возвышенности (Украинское Полесье).— Ботан. журн., 1984, т. 69, № 7.— С. 958—962.

2. Арап Р. Я. Спорово-пыльцевые исследования поверхностных проб почвы растительных зон равнинной части Украины.— Диссерт. на соиск. ученой степени канд. биол. наук.— К., 1975.— 226 с.

3. Барбарич А. І. Поширення рододендрона жовтого на Українському Поліссі та можливості господарського його використання.— Укр. ботан. журн., 1953, т. 10, № 2.— С. 55—60.

4. Барбарич А. І. Рододендрон жовтий — релікт третинної флори на Українському Поліссі.— Укр. ботан. журн., 1962, т. 19, № 2.— С. 30—39.

5. Безусько Л. Г., Томашевський А. П., Пашкевич Г. О., Тимченко Т. В. Палеоботанічні дослідження ранньослов'янського поселення Тетерівка-III (Житомирська область, Україна).— Укр. ботан. журн., 1994, т. 51, № 2, 3.— С. 157—164.

6. Кондратюк Е. Н. Дикорастущая флора Житомирского Полесья и возможности ее использования в народном хозяйстве.— Автореф. дис... канд. биол. наук.— К., 1950.— 11 с.

7. Кремененкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины.— М.: Наука, 1991.— 193 с.

8. М'якушко В. К., Козьяков А. С. *Rhododendron luteum* (Ericaceae) в Полесье.— Ботан. журн., 1980, т. 65, № 7.— С. 989—994.

9. Пашкевич Г. О. Історія рослинності Житомирського Полісся в голоцені за даними спорово-пилкових досліджень.— Укр. ботан. журн., 1963, т. 20, № 6.— С. 52—62.

10. Пащенко В. Зонально-регіональний огляд природних ландшафтів рівнинної території України.— В зб.: Розбудова екомережі України.— К., 1999.— С. 26—36.

11. Попович С., Стеценко М. Перспективи оптимізації природно-заповідного фонду України.— В зб.: Розбудова екомережі України.— К., 1999.— С. 53—55.

12. Пыльцевой анализ.— М.: Госиздат, геол. л-ры, 1950.— 571 с.

13. Смик Г. К. Цікаві флористичні знахідки на Словечансько-Овруцькому кряжі.— Укр. ботан. журн., 1964, т. 21, № 4.— С. 101—102.

14. *Смык Г. К.* Дуб скальний (*Quercus petraea* Liebl.) на Житомирському Полес'є.— Ботан. журн., 1965, т. 50, № 8, — С. 1130—1131.
15. *Смык Г. К.* Плющ звичайний (*Hedera helix* L.) на Овруцько-Словечанському кряжі.— Укр. ботан. журн., 1965, т. 22, № 2. — С. 102—104.
16. *Смык Г. К.* Нарис флори Овруцько-Словечанського кряжа.— Укр. ботан. журн., 1965, т. 22, № 4.— С. 63—67.
17. *Смык Г. К., Бортняк Н. Н.* Флористические находки на Словечанско-Овручском кряже (Центральное Полес'є УССР).— Ботан. журн., 1984, т. 69, № 8.— С. 1096—1099.
18. *Спиридонова Е. А.* Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене.— М.: Наука, 1991,— 221 с.
19. *Томашевський А. П.* Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996 — 1997 роках на території Овруцького району Житомирської області.— В зб.: Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К.: Інститут археології НАН України, 1998.— С. 45—48.
20. *Удра И. Ф.* Интерпретация палеогеографической обстановки Полес'є и окружающих его районов на основе ботанических данных.— Ботан. журн., 1982, т. 67, № 1.— С. 94—100.
21. Червона книга України. Рослинний світ.— К.: "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1996.— 604 с.

Bezusko T. V.

**TO THE PROBLEM OF NATURAL CONDITIONS OF
THE MEDIEVAL SETTLEMENTS EXISTENCE ON
THE TERRITORY OF OVRUCH MOUNTAIN-RIDGE
(BY PALYNOLOGICAL DATA)**

This article presents first palynological characteristics of the samples taken from the cultural layers of medieval settlement Gorodets (Ovruch district, Zhitomyr region). Preliminary reconstruction of the vegetational cover on the settlement and adjoining territory was carried out. Basing on the palynological data there were specified degree and nature of the human activity influence on the natural vegetation (second part of XII — beginning of the XIV centuries AD).